

BUYUK IPAK YO'LINING TASHKIL TOPSHI

Yo'ldoshboyeva O¹, N.Sharipova²

Qo'qon universiteti Horijiy til va adabiyot yo'nalishining

4-bosqich 2/22- guruh talabasi¹ Ilmiy rahbar²

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20292202>

Annotatsiya: Ushbu maqola tarixiy ma'lumotlarga asoslanib Buyuk Ipak Yo'lining tashkil topishi haqida yoritilgan bo'lib, ilmiy asoslarga tayangan holda yozildi. Buyuk ipak yo'lining dastlab qanday tashkil topgani haqida. Bundan tashqari u nafaqat savdo-aloqalari bog'lovchi yo'l sifatida emas balki ko'plab davlatlarni ham bog'lab turishini bilish mumkin. Geopolitik shart-sharoitlar: Xan Imperiyasi va Xunlar to'qnashuvi haqidagi qadimiy ma'lumotlarni o'qishingiz Chjan Syan Elchiligi: "G'arbiy O'lka"ning Kashf Etilishi, globallashuvdagi o'rni, dinlar tarqalishidagi o'rni hamda texnologik inqiloblar to'g'risida ham ma'lumotga ega bo'lish mumkin.

Kalit so'zlar: Buyuk ipak yo'li, nemis geografi va sayyohi Ferdinand fon Rixtgofen, Hindiston, Xan imperiyasi, Tinch okeani, Xitoy, O'rta yer dengizi, Eron, Markaziy Osiyo.

Buyuk ipak yo'li" tushunchasi fanga ancha kech — 1877-yilda nemis olimi Ferdinand fon Rixtgofenning "Xitoy" nomli ko'p jildlik asari orqali kirib kelgan. Ammo nomlanishidan qat'i nazar, ushbu transkontinental tizim miloddan avvalgi II asrning oxirlaridayoq to'liq qaror topib bo'lgan edi. Bu tarmoq shunchaki savdo-sotiq yo'li bo'lmay, insoniyat tarixidagi ilk globallashuv jarayonini boshlab bergan hamda murakkab iqtisodiy, madaniy va geosiyosiy vazifalarni bajargan global tizim hisoblanadi.

Tinch okeanidan boshlanib, Xitoy, Markaziy Osiyo, Hindiston, Eron, Yaqin Sharq, O'rta yer dengizi havzasi orqali Shimoliy Afrika va G'arbiy Yevropagacha yetib borgan bu ulkan quruqlik yo'lining masofasi 10 ming kilometrdan oshar edi. Tizimning qaror topishi turli xalqlarning iqtisodiy ehtiyojlari, ishlab chiqarishning o'sishi hamda Yevroosiyodagi yirik imperiyalar geosiyosiy maqsadlarining o'zaro mos kelishi natijasida yuzaga kelgan tarixiy zaruriyat bo'lgan.

Miloddan avvalgi III-II asrlarda Xitoy hududida markazlashgan Xan davlatining (mil. avv. 206 – milodiy 220-yy.) yuksalishi kuzatilgan bo'lsa-da, uning shimol va shimoli-g'arbiy chegaralari ko'chmanchi xun ittifoqining doimiy tajovuzlariga nishon bo'lib kelgan. Imperiya iqtisodiyotiga jiddiy putur yetkazgan xunlar Xan saroyidan katta miqdorda don, vino va ipakdan iborat tovon talab qilgan va bu resurslar evaziga o'z harbiy salohiyatini oshirgan.

Xan sulolasining qudratli hukmdori imperator U-di (mil. avv. 141–87-yy.) xunlar tahdidini uzil-kesil bartaraf etish maqsadida strategik reja tuzadi. Rejaning asosiy negizini xunlar tomonidan siqib chiqarilib, g'arbiy hududlarga ko'chgan yuyechjilar (massagetlar yoki toxarlar bilan aloqador qabilalar) bilan harbiy-siyosiy koalitsiya tuzish tashkil etar edi. Biroq, Xitoy saroyi g'arbdagi geografik va geosiyosiy holat hamda u yerlik xalqlar to'g'risida aniq ma'lumotlarga ega emas edi. Ushbu omil imperiyani o'rganilmagan g'arb o'lkalariga maxfiy va strategik ahamiyatga ega elchilik missiyasini safarbar etishga majbur etgan. Chjan Syan Elchiligi: "G'arbiy O'lka"ning Kashf Etilishi Miloddan avvalgi 138-yilda imperator U-dining farmoniga binoan, saroy mulozimi va jasur harbiy Chjan Syan boshchiligidagi 100 dan ortiq kishidan iborat diplomatik missiya g'arbgacha yo'l oladi. Biroq, missiya boshlanishi bilanoq muvaffaqiyatsizlikka uchraydi: elchilar yo'lda xunlar tomonidan asirga olinadi. Chjan Syan xunlar orasida o'n yildan ortiq asirlikda yashab, u yerda uylanadi va mahalliy sharoitni chuqur o'rganadi. Shunga qaramay, u o'z burchini unutmaydi va qulay fursat tug'ilishi bilan asirlikdan qochishga muvaffaq bo'ladi.

Chjan Syan g'arbga qarab harakatlanib, Tyan-Shan tog' tizmalarini oshib o'tadi va Markaziy Osiyo hududiga, aniqrog'i, Farg'ona vodiysida joylashgan Dovon (Dayuan) davlatiga yetib keladi. Dovon hukmdori xitoylik elchini yaxshi kutib oladi va uning keyingi safariga ko'maklashadi. Chjan Syan Farg'onadan keyin Qang' (Kangju) davlati, Amudaryoning janubidagi Baqtriya (Daxia) yerlariga, ya'ni yuyechjilar yangi tashkil etgan davlat hududiga o'tadi. Garchi yuyechjilar Xitoy bilan birgalikda xunlarga qarshi urush boshlash taklifini rad etishgan bo'lsa-da (chunki ular yangi vatan topib, tinch hayot kechira boshlagan edilar), Chjan Syan ushbu o'lkalarda qariyb bir yil davomida qolib, ularning geografiyasi, xo'jaligi, urf-odatlarini va savdo aloqalarini sinchiklab o'rganadi. Intellectual va Texnologik Translyatsiya: Globallashuv Drayveri. Buyuk ipak yo'lining insoniyat sivilizatsiyasiga ko'rsatgan eng ulkan ijobiy ta'siri bu – xalqlar o'rtasidagi intellektual, gumanitar va texnologik almashinuvdir. Yo'l faqatgina moddiy boyliklarni emas, balki g'oyalar, ixtirolar va diniy qarashlarni ham uzoq masofalarga tashigan. Dinlarning yoyilishi ham aynan shu yo'l bilan bog'liq. Buddiylik Hindistondan chiqib, Kushon saltanati davrida Markaziy Osiyo (jumladan, Ko'hna Termizdagi Qoratepa va Fayoztepa majmualari) orqali o'tib, Xitoy, Koreya va Yaponiyagacha yetib bordi. Aksincha yo'nalishda — g'arbdan sharqqa qarab esa zardoshtiylik, manixeylik va xristianlikning nestorianlik tarmog'i tarqaldi. VIII asrning boshlariga kelib, Islom dini ushbu hududlarning asosiy g'oyaviy, qonuniy va madaniy asosiga aylandi. Bu esa o'z navbatida savdo-sotiqning yagona islom huquqi (shariat) qoidalari negizida xavfsiz taraqqiy etishini ta'minladi. Xitoyliklar uzoq vaqt yashirin saqlagan qog'oz tayyorlash siri 751-yilgi Talas urushidan so'ng, asir tushgan xitoylik ustalar ko'magida Samarqandda yo'lga qo'yildi. O'z sifati bilan dong taratgan "Samarqand qog'oz" Ipak yo'li orqali Arab xalifaligiga, keyinchalik Yevropaga tarqalib, butun dunyoda ilm-fan va kitobxonlikning keskin yuksalishiga turtki berdi. Bundan tashqari, ipakchilik, porox, kompas va metallurgiya sirlari ham shu yo'l orqali g'arb dunyosiga yetkazildi. G'arbdan sharqqa esa astronomiya jihozlari, shisha tayyorlash san'ati va tibbiy-dorishunoslik bilimlari kirib keldi.

Buyuk ipak yo'lining shakllanishi tasodif bo'lmay, iqtisodiy talablar hamda qudratli davlatlarning harbiy-siyosiy intilishlari mahsuli bo'lgan qonuniy jarayondir. Xan imperiyasining xunlarga qarshi kurashda ittifoqchi hamda jangovar otlar topish uchun Chjan Syanni safarga jo'natishi bu tizimga rasman poydevor qo'ydi.

Ushbu global tarmoqda Markaziy Osiyo o'lkasi va uning ishbilarmon xalqlari (so'g'diylar, baqtriyaliklar va xorazmiylar) tizimning iqtisodiy markazi va madaniy bog'lovchisi bo'la oldilar. Yo'l faqatgina savdoni emas, balki madaniyatlararo muloqotni, diniy bag'rikenglikni va texnik o'sishni harakatlantiruvchi asosiy kuch bo'ldi. Mazkur yo'nalish o'zining iqtisodiy-geosiyosiy yetakchiligini XVI asrda Buyuk geografik kashfiyotlar tufayli dengiz yo'llari ishga tushgunga qadar saqlab turdi.

References:

1. Askarov A. O'zbek xalqining kelib chiqishi tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2015. (Mintaqadagi qadimgi davlatlar va etnik jarayonlar tahlili)
2. Rtveladze E. V. Velikiy shyolkoviy put: Enslopedicheskiy spravochnik. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 1999. (Buyuk ipak yo'li yo'nalishlari va Kushon davri savdo aloqalari bo'yicha eng mukammal manbalardan biri)
3. Sagdullayev A. S., Aminov B. O'zbekiston tarixi: eng qadimgi davrlardan eramizning III asrigacha. – Toshkent: Sharq, 2012. (Dovon, Qang' va Kushon davlatlarining iqtisodiy va harbiy tarixi)

4. Xo‘jayev A. Buyuk ipak yo‘li: munosabatlar va taqdirlar. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007. (Xitoy manbalari asosida Chjan Syan elchiligi va Farg‘ona urushlarining yoritilishi)
5. Richthofen F. von. China: Ergebnisse eigener Reisen und darauf gegründeter Studien. – Berlin, 1877. (Termin muomalaga kiritilgan fundamental asar)
6. Boulnois Luce. Silk Road: Monks, Warriors and Merchants. Odyssey Books & Maps, 2005. (Ipak yo‘lidagi texnologik va diniy almashinuvlar tahlili)
7. Frankopan Peter. The Silk Roads: A New History of the World. – Bloomsbury Publishing, 2015. (Ipak yo‘lining global iqtisodiyot va siyosatga ta‘siri haqidagi zamonaviy tadqiqot)
8. Hansen Valerie. The Silk Road: A New History. – Oxford University Press, 2012. (Turfon, Dunxuan va Mug‘ tog‘idan topilgan hujjatlar asosida yozilgan tadqiqot)
9. Sima Qian. Shiji (Tarixiy xotiralar). Xan sulolasi davri solnomasi. (Chjan Syanning g‘arbiga sayohati va Dovon davlatiga qilingan yurishlar haqidagi ilk original manba)